

‘De moderne mens is uitgeput door de ervaring van de geschiedenis en kan niet direct meer in waarden geloven. Hij bekommert zich bovenal om zijn persoonlijke gezondheid en veiligheid en is gepreoccupeerd met materieel gewin in een economische wereld die zich heeft toegelegd op de bevrediging van de talloze kleine behoeften van het lichaam’, aldus Fukuyama¹ in “Het einde van de geschiedenis en de laatste mens’. De russisch-amerikaanse socioloog Sorokin² kwam in het midden van de vorige eeuw ook al tot de conclusie dat de ontwikkeling moest uitlopen op ‘individualisering, consumentisme en hedonisme, verlies van integriteit in alle categorieën van de samenleving, toenemende criminaliteit, vulgarisering en commercialisering’.

Beide auteurs beschrijven een egocentrische maatschappij waarvan steeds meer materieel en fysiek comfort nog de enige doelstellingen is. Maar intussen wordt duidelijk dat die doelstelling voor individuele mensen steeds minder bevredigend is en maatschappelijk niet kan worden volgehouden. De toenemende materiële consumptie leidt tot een ecologisch probleem, de verdeling van de bijbehorende welvaart tot een sociaal probleem en de gulzigheid om de toekomst nu alvast te consumeren tot een financieel-economisch probleem. Met het oog op deze drievoudige crisis wordt al meer dan 25 jaar gesproken over ‘duurzame ontwikkeling’. Het blijft echter onduidelijk wat er dan wel ontwikkeld zou moeten worden. Eerdere doelstellingen hebben in de geschiedenis van het vanouds ‘christelijke’ westen weliswaar geleid tot verbetering van de sociale en materiële omstandigheden, maar hebben daarvoor een hoge prijs betaald in termen van godsdienstoorlogen, inquisitie, communisme, fascisme en ecologische verwoesting.

Maar voor een ‘duurzame’ samenleving met voldoende toekomstperspectief is wel een doelstelling nodig. Een democratisch bestel garandeert nog geen duurzame toekomst; democratisch kan worden besloten alle grondstoffen op te maken of de politieke minderheid te negeren. Politiek pragmatisme maakt het probleem alleen maar groter omdat het onvermijdelijk aan impliciete doelstellingen refereert die niet worden uitgesproken.

De paus denkt daar ook zo over. In zijn toenmalige hoedanigheid van kardinaal Ratzinger was hij in een discussie met de filosoof Habermas van mening dat het democratisch proces op zich ontoereikend is waar het de maatschappelijke sturing betreft en inhoudelijke aanvulling nodig heeft. De kerkelijke traditie zou in die waarden kunnen voorzien in de vorm van een religieus mens- en wereldbeeld. Habermas stelde daar tegenover dat ‘de maatschappelijke samenhang niet kan worden geponeerd door religieuze of seculiere mensbeelden, inclusief het Verlichtingsfundamentalisme. Dat kan alleen in een communicatief proces waarin de publieke opinie zichzelf vormgeeft. Het is een gemeenschappelijk goed dat niet zonder meer gegeven is, maar slechts toegankelijk is in het gemeenschappelijk zoeken ernaar’.

Beiden zijn van mening dat er naast het democratisch bestel meer nodig is, maar Habermas deinst terug voor het opnieuw van buitenaf opleggen van maatstaven voor maatschappelijke samenhang. Die reactie geeft de huidige ‘postmoderne’ opvatting weer dat dergelijke ‘grote verhalen’, waarin aan mens en samenleving een richting en een bestemming wordt meegegeven, de afgelopen millennia alleen maar tot rampen hebben geleid. Recente voorbeelden daarvan zijn het eerder genoemde communisme en het fascisme. Dat moet niet nog een keer gebeuren, zeggen de postmodernisten, dus ‘alstublieft geen grote verhalen meer’. Habermas lijkt echter geen bezwaar te hebben tegen een leidend mens- of wereldbeeld, als dat maar de actuele uitdrukking is van wat er aan waardeopvattingen onder de mensen leeft. Ook al kunnen moderne mensen niet meer direct in waarden geloven, er is altijd sprake van een mens- of wereldbeeld, ook als dat impliciet en onuitgesproken blijft. De realisatie van dat mens- en wereldbeeld, dat wil zeggen de ontplooiing van de daarin besloten menselijke en maatschappelijke waarden zou dan de maatschappelijke doelstelling kunnen zijn, de stip aan de horizon.

Op die manier wordt de ‘gemeenschappelijke toekomst’ voorstelbaar waar de Brundtland-commissie het over had. Dat gemeenschappelijke slaat dan vooral op het feit dat 6 à 9 miljard mensen

¹ Fukuyama, F. (1992) *Het einde van de geschiedenis en de laatste mens*. Uitgeverij Contact, Amsterdam

² Sorokin, P. (1957) *Social and Cultural Dynamics*. Transaction Publishers, New Brunswick

op het ruimteschip Aarde tot elkaar zijn veroordeeld. Doordat de materiële menselijke ambities inmiddels groter zijn geworden dan de fysieke aarde kan dragen, komen die ambities zelf ter discussie te staan. Niet alles wat wenselijk is, is nog mogelijk. In een kleine wereld zullen vroeg of laat gemeenschappelijke keuzen moeten worden gemaakt. Als dat niet in redelijk overleg gebeurt, zal dat enorme conflicten opleveren.

Om tot een politieke agenda te komen waarmee wezenlijke menselijke doelstellingen kunnen worden gerealiseerd binnen de beperkte ruimte die de fysieke aarde nog te bieden heeft, zal dus in de eerste plaats gezocht moeten worden naar een gemeenschappelijke noemer van na te streven menselijke waarden. Het hierna volgende betoog is in sterke mate gebaseerd op het boek 'Een vorm van beschaving'^{3,4}, waarin meer diepgaand op de verschillende aspecten wordt ingegaan en uitgebreider aan bestaande literatuur wordt gerefereerd.

Een gemeenschappelijk mens- en wereldbeeld

Mensen verschillen in opvattingen over 'wat van waarde is'. De één hecht meer waarde aan materiële omstandigheden, luxe en comfort, de ander meer aan immateriële kwaliteiten zoals kunst, cultuur en religie; ze zijn meer betrokken op zichzelf of zijn meer gericht op hun sociale omgeving of de natuur. Daarnaast houden ze er verschillende opvattingen op na over 'hoe de wereld in elkaar zit'; voor de een is het een mechanistisch geheel waar de gebeurtenissen causaal en noodzakelijkerwijze uit elkaar volgen, voor de ander is het levend organisme dat verstoringen van het evenwicht zelf corrigeert. Al die opvattingen en veronderstellingen die de werkelijkheid beschrijven vormen samen het 'wereldbeeld'. Een bepaald wereldbeeld omvat dus veronderstellingen over een groot aantal aspecten waaronder de menselijke natuur, de zin en betekenis van het leven, de natuurwetten en de structuur van de kosmos. Daarbij is ook de vraag aan de orde naar goed en kwaad, naar het wenselijke en het onwenselijke en dus naar de menselijke doelstellingen. En naast die doelstellingen maken ook de manier waarop en de middelen waarmee die doelstellingen moeten worden bereikt deel uit van het wereldbeeld. Het gaat bij wereldbeelden om het totale perspectief op mens, maatschappij en wereld. Het mensbeeld is de interpretatie waarmee de mens de werkelijkheid en zijn eigen rol daarin probeert te begrijpen en betekenis probeert te geven. Wereldbeelden en mensbeelden liggen in elkaars verlengde.

De mens- en wereldbeelden en daarmee waardeoriëntaties en 'beliefs' die mensen er op na houden kunnen uit drie soorten bronnen worden afgeleid:

- *maatschappelijke enquêtes* waarbij grote aantallen burgers werden gevraagd naar hun waardeoriëntaties;
- *filosofische, culturele en religieuze inzichten*, zoals die in de afgelopen eeuwen zijn voortgebracht en onder meer in de Europese cultuur tot uiting komen;
- de ervaringen die zijn opgedaan in het '*laboratorium*' van de *geschiedenis*.

De waardeoriëntaties die uit de enquêtes naar voren komen kunnen statistisch worden gezien als combinaties van twee paren tegengestelde basiswaarden. Deze twee paren basiswaarden vormen de verticale en de horizontale as van het 'integrale mensbeeld', zoals dat is weergegeven in figuur 1 en wordt bevestigd door het filosofische denken van de afgelopen millennia.

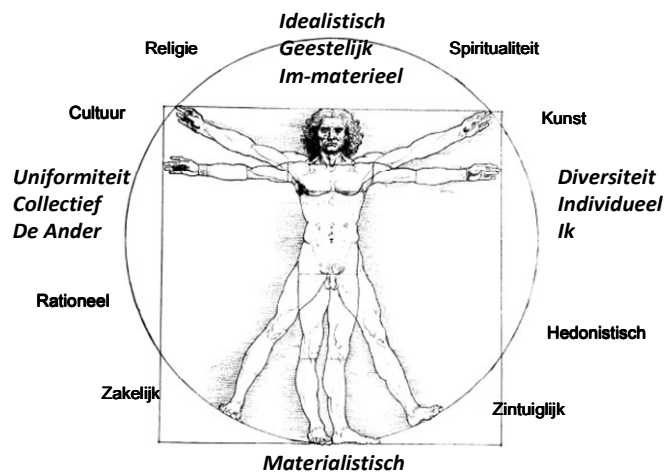
- De eerste tegenstelling beschrijft het 'verticale' contrast tussen een meer geestelijke en een meer materialistische houding. Daarbij wordt verondersteld dat er naast de materiële werkelijkheid tegelijkertijd ook, een niet-materiële, 'geestelijke' werkelijkheid bestaat. Die dualistische geest-materie tegenstelling is in de afgelopen millenia het grote thema van veel filosofen geweest. Plato spreekt over het geest-lichaam complementariteit, Hegel over Idealisme versus Materialisme en Steiner over Geest versus Materie. Fromm spreekt in dit verband over Zijn versus Hebben en Sorokin over Idee-gericht versus Zintuiglijk. De psycholoog Jung benoemt de verticale tegenstelling als Archetypisch-spiritueel versus Instinctief-materieel. Hierbij doet het er op zich niet toe of de geestelijke kwaliteit van de mens 'van bovenaf' op de mens toekomt, of 'van onderop'

³ N.D. van Egmond (2010) Een vorm van beschaving. Uitgeverij Christofoor, Zeist

⁴ www.klaasvanegmond.nl

uit de mens voortkomt. In het eerste (grens-)geval wordt de materie door de geest voortgebracht en in het twee geval brengt, omgekeerd, de materie de geest voort. In dat geval is de geestelijke kwaliteit een ‘emergente’ eigenschap van het fysiek-materiële. Het is dan het product van de hersenen als menselijke computer.

- De tweede tegenstelling beschrijft het ‘horizontale’ contrast tussen het ‘deel’ en het ‘geheel’. Accentuering van de afgescheiden delen leidt tot diversiteit en nadruk op het grotere geheel leidt tot uniformiteit. Op het hogere schaalniveau van het wereldbeeld komt dat overeen met oriëntatie op de regionale schaal versus die op de mondiale schaal. Voor het mensbeeld werkt de horizontale relatie uit als de tegenstelling tussen individueel en collectief, tussen ‘ik’ en ‘de Anderen’, terwijl op het niveau van kennis (‘beliefs’) deze tegenstelling uitwerkt als subjectief versus objectief. Dat leidt aan de rechter kant van het integrale mensbeeld tot de veronderstelling dat de waarheid subjectief is, en er dus veel ‘waarheden’ naast elkaar kunnen bestaan, terwijl aan de linker kant wordt verondersteld dat er één objectieve en universele waarheid is. Het Westen was aanvankelijke georiënteerd op de linker uniformiteitskant met één universele waarheid, terwijl het Oosten gericht was op de rechter diversiteitskant en de daaraan gekoppelde veronderstelling dat er meerdere ‘waarheden’ tegelijkertijd naast elkaar kunnen bestaan. Ook over de zeer wezenlijke horizontale tegenstelling tussen het deel en het geheel en daarmee tussen het individu en het collectief hebben zich door de eeuwen heen veel filosofen gebogen. Die tegenstelling wordt dan beschreven als Ik versus de Ander (Levinas), als Individueel versus Collectief (o.a. Wilber en Schwartz), als Subjectief versus Objectief (Steiner), als Singulier versus Universeel (Sorokin) en als Lokaal versus Niet-Lokaal (Jung, Pauli).

Figuur 1 Het integrale mensbeeld

Deze verticale en de horizontale tegenstellingen in waardeoriëntaties geven het overgrote deel van de waarden weer die mensen er op na houden. Het totale mensbeeld dat door deze twee assen wordt gevormd en is weergegeven in figuur 1, kan daarom gezien worden als een weergave van het algemeen menselijke. Sommige mensen zullen waardeoriëntaties hebben die vooral in het rechtsboven kwadrant liggen, andere hechten meer aan de waarden zoals die worden weergegeven door het linksonder kwadrant.

- In het *rechtsboven* kwadrant, als combinatie van de geestelijke pool en de individuele ‘ik’-oriëntatie, staat de individuele persoonlijke ontwikkeling centraal. Die ontwikkeling is betrokken op de ideële, religieuze of artistieke beleving (in de meest brede zin en betekenis). Kunst, als de meest individuele expressie van de meest individuele emotie, is een kwaliteit die typisch is voor het rechtsboven kwadrant. Spiritualiteit, als de individuele beleving van het geestelijke is in dit kwadrant eveneens een karakteristieke waarde. Dit kwadrant komt overeen met wat Hegel ‘subjectief idealisme’ noemt.
- In het tegenoverliggende *linksonder* kwadrant worden tegengestelde kenmerken gevonden. Hier gaat het niet om de gevoelsmatige emotie, juist om de oriëntatie op zuiver rationele en

materieel-wereldse aspecten in de als objectief beleefde buitenwereld. Ambities en uiterlijk gerichte prestaties zijn daarbij de belangrijkste drijfveren. In dit eenzijdig materialistische wereldbeeld wordt het bestaan van een idealistisch-geestelijke kwaliteit ontkend. Voor zover een 'geestelijke kwaliteit' wordt ervaren, is die een product van de menselijke hersenen. De hersenen met hun vele honderden miljarden hersencellen vormen de on-board computer om in de wereld te overleven, waarbij de software is ontwikkeld en getest door het proces van natuurlijke selectie. De mens bestaat uit materie en door deze materie worden 'emergente', dat wil zeggen geestelijk lijkende functies voortgebracht. Er hoeft dan niet van het bestaan van een boven de mens uitgaande intelligentie te worden uitgegaan.

- In het *linksboven* kwadrant wordt de idealistische, immateriële sociale houding betrokken op het uniforme / universele, wat (ook in de enquêtes) correspondeert met een grote maatschappelijke betrokkenheid op 'de ander' en de gemeenschap. De identiteit wordt hier ontleend aan een collectieve doelstelling die als universeel geldig wordt gezien en vanuit een ideële inspiratie wordt geformuleerd door bijvoorbeeld de Staat of de Kerk. De geestelijke inspiratie die in het rechtsboven kwadrant individueel tot uiting komt in de kunst, neemt in het linksboven kwadrant op collectief niveau de vorm aan van cultuur. Dit kwadrant geeft het absoluut idealisme weer zoals dat door Hegel tegenover het subjectief idealisme (rechtsboven) werd gepositioneerd.
- In het *rechtsonder* kwadrant gaat het om de materieel gekleurde betrokkenheid van de mens op zichzelf en zijn eigen fysieke lichaam. Het vertrekpunt is de subjectieve waarneming en de zintuiglijke ervaring, maar bij een sterkere materiële oriëntatie in de richting van de onderkant van de verticale as leidt dit tot de hedonistische of zelfs egoïstische houding die Fukuyama en Sorokin zo typerend vinden voor de (post-)moderne mens.

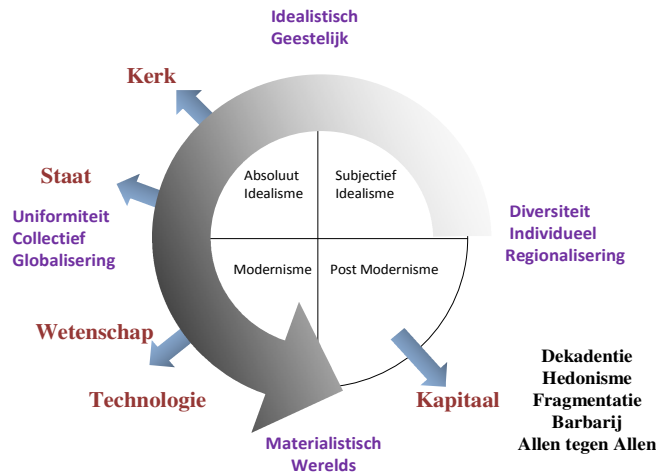
Het mensbeeld van individuele mensen is op te vatten als een eenzijdige belichting van het integrale mensbeeld. Hoewel alle (algemeen menselijke) waarden die door het integrale wereldbeeld worden weergegeven voor de individuele mens van betekenis zijn, zal hij zijn zwaartepunt hebben in één van de kwadranten. Wanneer die eenzijdige belichting te sterk wordt, dan treedt er als in een 'psychose' een onevenredige uitvergroting op van zeer specifieke waarden en gaat de samenhang van die waarden met de andere, algemeen menselijke waarden verloren. De mens wordt dan overwegend door die waarden gedetermineerd, wordt een karikatuur van zichzelf geworden en verliest daarbij zijn eigen vrijheid.

Zo leidt overdrijving van de individuele waarden tot een overheersend ego, terwijl aan de andere, linker kant van het mensbeeld de individuele waarden geheel kunnen verdwijnen wanneer de mens opgaat in het collectief, zoals supporters van een voetbalclub dat doen. Aan de bovenkant kan de mens volledig opgaan in religieuze beleving en het contact met de fysieke aarde en het fysieke lichaam verliezen. Aan de onderkant kunnen de materiële waarden te sterk domineren en ontleent de mens het 'zijn' aan het 'hebben' van bijvoorbeeld een grote auto. In het laatste geval van een sterk materialistische oriëntatie, zal hij ook zijn eigen 'zijn' interpreteren als een manifestatie van het fysieke lichaam als biologische computer ('we zijn ons brein) en het bestaan van een eigenstandige geestelijke kwaliteit (aan de bovenkant) ontkennen.

Het laboratorium van de geschiedenis

Het mensbeeld zoals dat is weergegeven in figuur 1, laat zich gemakkelijk vertalen in het wereldbeeld. Op het hogere schaalniveau van het wereldbeeld vertegenwoordigt de deel – geheel tegenstelling op de horizontale as niet de tegenstelling Ik versus de Anderen, maar de oriëntatie op de regionale, lokale schaal versus de oriëntatie op de mondiale schaal.

Als het integrale mensbeeld inderdaad een goede weergave zou zijn van het 'algemeen menselijke', dan mag worden verwacht dat in het integrale wereldbeeld de loop van de geschiedenis tot uitdrukking zou komen. Zoals het individueel menselijke een belichting is van een deel van het integrale mensbeeld, zo zouden verschillende perioden in de geschiedenis de uitdrukking kunnen zijn van steeds wisselende belichting van het integrale wereldbeeld. Aan de hand van figuur 2 zal worden betoogd dat de geschiedenis inderdaad kan worden opgevat als een rondgang door de verschillende kwadranten van het integrale wereldbeeld.

Figuur 2 De loop van de geschiedenis door het integrale wereld

- Wanneer wordt teruggekeken over de afgelopen twee millennia, waarin de cultuur van het Westen in hoge mate bepaald is door het christendom, dan blijkt dat de waardeoriëntatie van het vroege christendom overeenkomt met het rechtsboven kwadrant. Er is sprake van individuele beleving (rechts) van geestelijke waarden (boven). Al die belevingen zijn individueel, verschillen dus sterk van elkaar en leveren dus een enorme diversiteit op. De geïnspireerde groep wil anderen deelgenoot maken van hun inzichten waar mogelijk overtuigen en zo nodig overwinnen.
- Naarmate de christelijke gemeenschap in omvang toeneemt, neemt de behoefte aan structuur toe. Minstens gedeeltelijk om politieke redenen neemt de Romeinse keizer Constantijn rond het jaar 400 het christendom over en geeft er in de vorm van de Rooms-katholieke kerk een institutionele vorm aan. De kerk maakt een einde aan de diversiteit van de geloofsbeleving. In de geest van het linksboven kwadrant is er voortaan nog maar één waarheid en één geloofsbeleving en die wordt vastgelegd in de catechismus. De diversiteit van het rechtsboven kwadrant wordt daarmee vervangen door het linksboven kwadrant.
In de volgende eeuwen worden velen die de ene waarheid van de kerk niet delen op grote schaal vervolgd. Gedurende een tiental eeuwen worden er verwoestende godsdienstoorlogen gevoerd omdat er maar één waarheid kan zijn en meerdere godsdiensten dus niet naast elkaar kunnen bestaan. De waarden van het linksboven wereldbeeld raken geperverteerd; het wereldbeeld is zijn eigen karikatuur geworden.
- In de strijd om de ene waarheid mengt zich ook de wetenschap, die tegenover de waarheid van het geestelijke, de waarheid van het materiële stelt. In het linksonder kwadrant domineren de waarden van de fysieke natuur, zoals die worden bestudeerd door de natuurwetenschap. Zoals bepleit door Darwin is de mens niet geschapen vanuit het geestelijke, maar geëvolueerd vanuit het materiële. Na vele eeuwen en na Renaissance en Verlichting heeft de wetenschap de strijd gewonnen en de rol van autoriteit overgenomen van de institutionele kerk. Er is nog steeds één uniforme en universele waarheid, alleen wordt die nu vanuit de wetenschap in plaats vanuit de kerk aangereikt. Deze beweging van een geestelijke naar een materialistische, maar nog steeds collectivistische oriëntatie leidt tot de industriële revolutie. Als reactie op de eenzijdige rationalisering en mechanisering van de samenleving gaat gedurende de 19^e eeuw tijdelijk het rechtsboven kwadrant domineren in de vorm van de Romantiek. Daarbij gaat het juist niet om rationaliteit en de grootschalige, collectieve inzet van technologie, maar omgekeerd om de individuele gevoelsmatige en spirituele beleving. Maar aan het eind van de 19^e eeuw herneemt de geschiedenis zijn loop in het modernistische linksonder kwadrant, waarna de daar dominerende waarden ontaarden in communisme en fascisme. In de huidige tijd lijken de materialistische waarden hun hoogtepunt te bereiken. De mens wordt nu gezien als een biologische computer ('we zijn ons brein'), de geestelijke kant van mens en mensbeeld wordt ontkend en de 'vrije wil' als een bedrieglijke illusie afgedaan.
- Het laatste wereldbeeld, ook nu weer opgeroepen door het vorige, is dat van het Post-Modernisme.

De ene, eerst door de kerk en later door de wetenschap geclaimde waarheid wordt niet meer geaccepteerd. Kennis is altijd subjectief en iedere waarneming vergt een standpunt. Kerk en wetenschap hebben hun autoriteit verloren en 'grote verhalen' zijn verdacht geworden. De nieuwe autoriteit is het financiële systeem waar individueel materieel gewin de enige maat der dingen is geworden. Materieel gewin, fysieke gezondheid en veiligheid, luxe en comfort zijn de typerende waarden voor het individualistisch – materialistische rechtsonder kwadrant. De samenleving is decadent geworden. Dat wil zeggen dat de totaliteit, zoals die wordt weergegeven door de linker helft van het integrale mensbeeld, ondergeschikt gemaakt aan het door de rechterkant weergegeven deel. Het enige wat dan over blijft is obsessieve betrokkenheid op het eigen fysieke lichaam. Deze waarden, die op zich nog als wezenlijk menselijk kunnen worden gezien, ontaarden al spoedig in consumentisme, hedonisme en verlies van integriteit onder de buiten-proportionele druk van totale commercialisering. Zoals Fukuyama en Sorokin al aangaven is het precies de karakteristiek van de huidige samenleving en kan het rechtsonder kwadrant gezien worden als het voorlopige 'einde van de geschiedenis'.

Terugkijkend over de afgelopen 2000 jaar blijken belangrijke ontwikkelingen in de westerse cultuur tot op vrij grote hoogte 'verklaard', of toch ten minste 'geduid' te kunnen worden door het tijdelijk domineren van de verschillende wereldbeelden. De grote maatschappelijke discontinuïteiten zoals godsdienstoorlogen, totalitaire ideologieën als communisme en fascisme, de ecologische en de financieel-economische crisis werden daarbij veroorzaakt door het steeds eenzijdiger worden van de waardeoriëntaties en daarmee het degenereren van het wereldbeeld. Dit proces verloopt via verschillende mechanismen, die er alle toe leiden dat het wereldbeeld eenzijdig, ideologisch en later fundamentalistisch wordt. Zo wordt religieus denken in het linksboven kwadrant een ongezonde ideologie zodra het individuele, fysieke rechten in het tegenovergestelde kwadrant ontkent. Een wel erg concreet maar illustratief voorbeeld hiervan is de besnijdenis van meisjes op religieuze gronden, waarbij de waarde van zintuiglijke ervaring en de integriteit van het fysieke lichaam wordt ontkend. Omgekeerd kan het rechtsonder wereldbeeld tot ideologie worden, bijvoorbeeld wanneer religieuze uitdrukkingen in de openbare ruimte worden verboden. In beide gevallen plaats en de wereldbeelden zich 'buitenspel', dat wil zeggen buiten de cirkel waarbinnen de samenhang van het integrale mens- en wereldbeeld nog wordt gerespecteerd.

Het tot karikatuur worden van het wereldbeeld wordt veroorzaakt door 'middelpuntvliedende' krachten die de ontwikkeling steeds verder naar de periferie van het mens- en wereldbeeld drijven. Die krachten zijn onder meer de behoefte aan identiteit, de 'angst voor vrijheid', het economisch proces, de wetenschap en de media. Meer algemeen gaat het om de eenzijdige accentuering van wezenlijke menselijke kwaliteiten en om krachten die kleine verschuivingen in de maatschappelijke waardeoriëntatie versterken, zoals de commercie en de media.

Dit proces waarbij de cyclische historische ontwikkeling door middelpuntvliedende krachten steeds weer en steeds verder naar de buitenkant van het menselijk waardepatroon wordt gedreven, wordt door de Ierse dichter W.B. Yeats treffend weergegeven in zijn gedicht 'The second coming'⁵. Hij gebruikt daarbij de metafoer van de valk die in steeds grotere kringen om de valkenier heen vliegt die (uiteraard) in het midden staat. Op een gegeven moment worden de kringen ('gyres') zo groot dat de valk de valkenier niet meer kan horen en dan, zegt Yeats, 'vallen de dingen uit elkaar en kan het midden kan geen stand houden':

Turning and turning in the widening gyre
The falcon cannot hear the falconer;
Things fall apart; the centre cannot hold;
Mere anarchy is loosed upon the world,
The blood-dimmed tide is loosed, and everywhere
The ceremony of innocence is drowned;
The best lack all conviction, while the worst
Are full of passionate intensity.

⁵ Yeats, W.B. (1939) The collected poems of W.B. Yeats. Scribner paperback poetry, New York

Wanneer de middelpuntzoekende krachten ('the best, lacking all conviction') niet meer opgewassen zijn tegen de middelpuntvliedende krachten ('the worst, which are full of passionate intensity'), dan loopt de ontwikkeling steeds weer uit op maatschappelijke ontwrichting (anarchie en bloedvergieten) en daarmee op 'duurzaamheidsproblemen'. Die problemen kunnen blijkbaar worden voorkomen door de middelpuntzoekende krachten te versterken, zowel op het individuele niveau van het mensbeeld als op het maatschappelijke niveau van het wereldbeeld. Bij nadere beschouwing blijkt dat nou juist de centrale boodschap te zijn van de Europese cultuur.

De Europese cultuur

De oproep om de middelpuntzoekende krachten te versterken om op die manier de periferie van het mens- en wereldbeeld te mijden ligt in alle aspecten van de Europese cultuur besloten. Het is het centrale thema in het christendom, zoals dat aan de basis ligt van de ontwikkeling van het westen over de afgelopen 2000 jaar en in de daaraan voorafgaande religieuze oriëntaties zoals het boeddhisme. Het komt daarnaast tot uiting in mythen en legenden, in sprookjes en in de grote literaire en muzikale meesterwerken die de Europese cultuur heeft voortgebracht. Steeds weer wordt gezegd dat de mens zich staande moet zien te houden tussen de verticale krachten van 'hemel en aarde' en tussen de horizontale krachten van zijn eigen ego en 'de anderen'. Het is blijkbaar de bedoeling om de samenhang tussen de wezenlijke waarden die samen het integrale mensbeeld (van figuur 1) vormen, in stand te houden en te voorkomen dat het mensbeeld tot karikatuur wordt en, om met Yeats te spreken, 'uit elkaar valt'.

- In het christendom komt die oproep om op zowel de verticale als de horizontale as het evenwicht te behouden overeen met de twee belangrijkste geboden. Als Jezus door de Farizeeërs wordt gevraagd naar het belangrijkste gebod, zegt hij (Mattheüs 22 en Marcus 12): 'Heb God de Vader lief met geheel uw hart, geheel uw ziel en geheel uw verstand. Dit is het eerste en het grote gebod. Het tweede, daaraan gelijk is: heb Uw naaste lief als U zelf.'
Het eerste gebod geeft de essentie weer van de verticale relatie en daarmee van de verticale as, en het tweede gebod, 'daaraan gelijk', geeft de horizontale relatie weer tussen de mens en zijn medemensen, tussen 'ik' en 'de Anderen'. De 'liefde' is de middelpuntzoekende kracht die de polariteiten bij elkaar houdt en die het mogelijk maakt om in de buurt van het midden te blijven. De 'liefde' of de empathie voor het 'tegenovergestelde' is in het christendom de belangrijkste opdracht van de aardeontwikkeling. Alleen door die (middelpuntzoekende) kracht kunnen mens en mensheid 'in het licht' blijven (hier te interpreteren als de binnenkant van de cirkel van het volledige mensbeeld) en de 'buitenste duisternis' vermijden. Buiten de cirkel, in die duisternis, manifesteert het kwaad zich als extreme eenzijdigheid. Op die manier kan worden begrepen dat 'tegenover het ene kwaad (buiten de cirkel) niet het goede, maar een ander kwaad staat (aan de andere kant buiten de cirkel); het 'goede' moet daartussenin worden gevonden. Als volgens een natuurwet is het 'gulden midden' dus tegelijkertijd het 'goede'. Het begrip van het 'gulden midden', zoals de Griekse ethiek dat heeft gevormd, is meer dan een goedkope levenswijsheid; het is de sleutel tot moraliteit.
- Het 'gulden midden' is ook in veel mythen, legenden en sprookjes het centrale thema. In de gelijknamige mythe hebben Daedalus en Icarus vleugels gemaakt van veren en was om van Kreta te ontsnappen. Daedalus raadt zijn zoon aan niet te hoog te vliegen omdat dan de zon de was van zijn vleugels doet smelten en niet te laag omdat hij dan de golven zal raken; Icarus moet er midden tussendoor, tussen 'hemel en aarde'. Hij vliegt echter te hoog, de was smelt en Icarus stort neer. Ook in het Assepoester sprookje gaat het om de middenweg tussen 'hemel en aarde'. De ene boze zuster loopt te veel op haar tenen en de andere te veel op haar hielen, dat wil zeggen de ene heeft een te sterke oriëntatie op het immaterieel/ geestelijke de andere op het fysiek-materiële. Daardoor pas het gouden muiltje alleen Assepoester die de middenweg tussen die twee polariteiten heeft weten te vinden.
- In de grote literaire en muzikale meesterwerken die de Europese cultuur heeft voortgebracht klinken deze noties door. Steeds weer wordt beschreven hoe de tegenstellingen overbrugd moeten

worden en hoe daardoor het menselijk bewustzijn kan ontstaan. Zo is 'de vliegende Hollander' in de gelijknamige legende gedoemd eeuwig rond te blijven zwerven over zee, de gebruikelijke metafoor voor het onderbewuste, omdat hij geen verbinding kan aangaan met het tegengestelde, in de legende uiteraard een vrouw. Daardoor komt hij niet tot bewustzijn en kan hij zich niet op het land, de metafoor voor het bewuste, handhaven.

Het bewuste en het onderbewuste wordt vaak verbeeld als een eiland in de zee, zo ook in Shakespeare's *Tempest*⁶. Het stuk speelt zich af op een eiland waaromheen een storm woedt (de 'tempest'), die de turbulente periferie lijkt te symboliseren. Een terugkerend patroon is de verzoening van de tegenovergestelde waarden zoals die door de verschillende personages worden verbeeld. Aan het eind van het stuk tekent de tovenaars Prospero een cirkel op de grond waar alle hoofdrolspelers op één na binnen blijken te staan. De boodschap is dat iedereen de middelpuntzoekende krachten zelf moet zien op te brengen. Wie dat niet doet, blijft buiten de cirkel staan. Zelfs de tovenaars Prospero kan daar niets aan veranderen. Deze centrale boodschap komt in veel andere werken van Shakespeare terug, onder meer in *Midsummer Night's Dream*, *Twelfth Night* en *Love's Labour's Lost*. Ook de vierdelige operacyclus *Der Ring des Nibelungen* van Richard Wagner verbeeldt het ontwaken van de mens in zijn zelfbewustzijn⁷. Door het smeden van de ring ontstaat uit het onbewuste een afgesloten, bewuste wereld met een middelpunt. Ook in Wagners opera's wordt het midden uiteindelijk bereikt door verzoening, empathie of 'liefde' als middelpuntzoekende kracht. In dat midden verwerft de mens, om met Hegel te spreken 'absolute kennis'.

In Wagner's opera *Parsifal* wordt die stap naar het midden gemaakt vanuit empathie voor de ander en het andere; 'durch Mitleid wissen'. Het mededogen brengt de mens in het midden, waar hij zichzelf en de wereld kan kennen ('wissen') en van zichzelf bewust kan worden. Het zoeken van de 'graal' is de zoektocht naar het midden. Het oorspronkelijk Parzival verhaal stamt uit de 12^e eeuw en brengt op ongeëvenaarde wijze de christelijke Europese cultuur tot uitdrukking. Frappant en veelbelovend is het dat tegelijkertijd de wortels van dit verhaal via de Islam terug gaan naar de vertellingen van 1001 nacht, zoals die uit Arabië en vroeger nog uit India stammen. Het geeft aan dat de meest wezenlijke inzichten die in de Europese cultuur besloten liggen, verbonden zijn met de Arabische en Aziatische wereld. Omdat het hier gaat om gedeelde inzichten die betrekking hebben op het (integrale) mensbeeld, mag de hoop worden gekoesterd dat het mogelijk is om op den duur tot een min of meer gedeeld mens- en wereldbeeld te komen.

Een nieuw ethisch kader

Uit de ervaringen van de geschiedenis en uit filosofie, religie en cultuur is naar voren gekomen dat het individuele en maatschappelijke streven er op gericht moet zijn om het evenwicht te bewaren tussen de fundamentele krachten van 'hemel en aarde' en van het ego en de anderen. Dat kan alleen bereikt worden door de middelpuntvliedende krachten te compenseren die de mens en de maatschappelijke ontwikkeling steeds weer naar de eenzijdigheid van de periferie trekken. De belangrijkste compenserende, middelpuntzoekende kracht is de 'liefde' ofwel de empathie voor het tegenovergestelde. Door de fundamentele tegenstellingen die in het mens- en wereldbeeld besloten liggen te overbruggen ontstaat op individueel niveau zelfbewustzijn, en op maatschappelijk vlak 'vrijheid'.

Het bewaren van het evenwicht komt neer op het behouden van de samenhang tussen de verschillende waarden en kwaliteiten die in de vorm van het integrale mensbeeld samen het wezenlijk menselijke weergeven. Die waarden vormen samen de menselijke waardigheid en liggen (dus) binnen de cirkel van het integrale mens- en wereldbeeld van figuur 1. Waarden die daarbuiten liggen hebben geen verband meer met de overige, zeker niet met de tegenovergestelde waarden. Dat komt in de praktijk tot uiting in de omkering van doelen en middelen en het verliezen van respect voor het tegenovergestelde.

Blijkbaar dragen middelpuntzoekende krachten bij aan de harmonie en samenhang van waarden, en daarmee aan de menselijke waardigheid, en doen middelpuntvliedende krachten daar afbreuk aan. Dit

⁶ Iris van Cattenburch, Universiteit Utrecht

⁷ Zweers, M. (2006) *Het Paard van Troje - Toen en Nu*

betekent dat, zeer algemeen gesproken, middelpuntzoekende krachten als 'goed' en middelpuntvliedende krachten als 'kwaad' moeten worden beschouwd. Daarmee is dan een ethisch referentiekader ontstaan, waarbij dat kader natuurlijk wel volledig afhankelijk is van het uiteindelijk verkregen mens- en wereldbeeld. Maar hoewel dat mens- en wereldbeeld principieel altijd voor discussie open blijft staan, is het wel gelijktijdig verankerd in de filosofische, religieuze en culturele inzichten van de afgelopen millennia en wordt het proefondervindelijk bevestigd door de actuele maatschappelijke opinies en de ervaringen van de geschiedenis.

Het ethische onderscheid tussen middelpuntzoekende en middelpuntvliedende krachten maakt het mogelijk om het dit mens- en wereldbeeld, en daarmee de aldus gedefinieerde 'menselijke waardigheid', door te vertalen naar praktische politiek. Omdat daarbij alle waarden die samen de menselijke natuur bepalen in het geding zijn, gaat dat veel verder dan de notie van 'rentmeesterschap' zoals die lange tijd bepalend is geweest voor de omgang van de mens met vooral het milieu.

Overleefd rentmeesterschap

De politieke doorvertaling van 'duurzame ontwikkeling' in de term 'rentmeesterschap' heeft zichzelf overleefd. Vanuit bijbelse bronnen had het vooral betrekking op het besef dat de mens de aarde niet bezit, maar slechts in bruikleen heeft en in goede staat moet nalaten aan toekomstige generaties. Hij moet zowel de aarde als zijn eigen individuele talenten goed gebruiken. Het is echter de afgelopen decennia niet mogelijk gebleken om uit het begrip rentmeesterschap een handelingsperspectief af te leiden. Onduidelijk is hoe het voor duizenden jaren nalaten van kernafval 'goed rentmeesterschap' kan worden genoemd, vooral als die kernenergie alleen maar nodig was om de bovengenoemde, hedonistische samenleving in de lucht te houden. Onduidelijk is hoe eenzijdige privatisering van algemene infrastructuur en van natuurgebieden met de bruikleengedachte sporen. Rentmeesters behoren op te treden tegen speculanten, die bedrijven, gebieden en grondstoffen bezitten, niet om ze verantwoord te beheren of te besturen, maar alleen maar om er snel rijk van te worden, een ontwikkeling die de wereld nu tot de rand van de afgrond heeft gebracht.

Een duurzame politiek kan beter worden afgeleid van het integrale wereldbeeld zoals ons dat van alle kanten uit de Europese, en daarmee ook de christelijke cultuur, al eeuwenlang wordt toegeroepen. De beweging in de richting van het midden en daarmee het herstel van de balans tussen materiële en immateriële kwaliteiten zal de nu eenzijdige en onverantwoordelijke druk op grondstoffen en milieu sterk doen afnemen. Het zal de kansen vergroten om de nog komende doorgroei naar een bevolking van ca. 10 miljard mensen te overleven. De behoeften van toekomstige generaties kunnen dan samenvallen met de (werkelijke) behoeften van de huidige generatie, namelijk het nastreven van menselijke waardigheid en daarmee de onderling samenhangende waarden van dat evenwichtige midden. Er kan dan een beredeneerd evenwicht worden gevonden tussen publiek en privaat bezit, tussen globalisering en de betekenis van de regionale en lokale schaal, tussen kunst en wetenschap, tussen culturele waarden en fysiek comfort, tussen religieus-spirituele beleving en fysiek-zintuiglijke ervaring.

Welvaart, welzijn en geluk

Dat beredeneerde evenwicht komt sterk overeen met wat economen het 'brede welvaartsbegrip' noemen. Welvaart is daarbij meer dan nationaal inkomen of koopkracht. Het gaat dan ook om kwaliteiten als kunst, cultuur, natuur, een schoon milieu, goede sociale verhoudingen, veiligheid en vrijheid van meningsuiting. Het brede welvaartsbegrip valt samen met de waarden die samen het integrale mens- en wereldbeeld vormen. De realisatie van die 'brede welvaart' zou dan het doel van de samenleving moeten zijn en de economie is daarbij één van de middelen om dat doel te bereiken. Daartoe voorziet de economie in de 'capabilities', de individuele en maatschappelijke mogelijkheden die mensen hebben om de voor hen relevante waarden van het mensbeeld te realiseren.

Als dat lukt is er sprake van 'welzijn'; de voor de mens wezenlijke waarden worden tot ontwikkeling gebracht. Mensen kunnen daarbij in vrijheid accenten leggen in de waarden die ze binnen het integrale mens- en wereldbeeld willen ontwikkelen om zich zelf te ontplooien tot zelfbewuste wezens, of anders gezegd, 'te worden wie ze in wezen zijn'. Ze kunnen dan tevreden zijn met zichzelf en met hun omgeving, wat gevoelens van 'geluk' oproept.

Als gevolg van de economische crisis wordt het voor politici steeds moeilijker om de bevolking economische groei te beloven. Als alternatief beloven ze dan maar om voor 'geluk' te zorgen. En net als bij de eerder beloofde economische groei worden daarbij dan al gauw smalle, eenzijdig materialistische maten voor aangelegd. Ze zouden zich beter kunnen realiseren dat het beloven van echt geluk neerkomt op het tot maatschappelijke doelstelling verheffen van de ontwikkeling van het algemeen menselijke, zoals dat wordt weergegeven door het integrale mens- en wereldbeeld.

Duurzame politiek

In het licht van de tot nu toe gevolgde redenering zijn er drie concrete politieke stappen nodig om tot een meer duurzame ontwikkeling te komen:

- in de eerste plaats zal het maatschappelijke *sturingsmechanisme* moeten worden aangepast. Voorkomen moet worden dat de ontwikkeling via zichzelf versterkende mechanismen steeds weer eenzijdig wordt en in de periferie terecht komt. Het politieke proces zal daarom minder polariserend moeten worden;
- in de tweede plaats is het urgent en voor de hand liggend om de *karikaturen* die zich in de samenleving hebben ontwikkeld, alsnog aan te pakken. De karikatuur van de huidige fase van de ontwikkeling is het financiële stelsel, dat niet meer dienstbaar is aan het economische bestel, dat op zijn beurt niet meer dienstbaar is aan de maatschappelijke doelstelling zoals die hier is bepleit;
- in de derde plaats zal het beleid er vervolgens op gericht moeten zijn om de tegenstellingen zoals die in het wereldbeeld besloten liggen systematisch te overbruggen. Op die manier kan voor de verschillende maatschappelijke deelterreinen een concrete '*duurzaamheids-agenda*' worden opgesteld.

Collegiaal bestuur

De eerste en algemene implicatie van een dergelijke doorvertaling van menselijke waardigheid zoals weergegeven door het integrale mens- en wereldbeeld raakt het politieke bestel zelf. De huidige meerderheidscoalities versterken de eenzijdigheid wat iedere keer weer tot maatschappelijke discontinuïteit en on-duurzaamheid leidt. De tegenstellingen worden niet overbrugd, maar juist versterkt. Na vier jaar eenzijdig accent op de waarden aan de linker kant van het integrale mens- en wereldbeeld wordt het accent eenzijdig verlegd naar de rechter kant. De ontoereikendheid van de voorafgaande eenzijdige benadering wordt vervangen door de ontoereikendheid van de volgende eenzijdigheid. Zoals hierboven uitgebreid betoogd, is de huidige tijdgeest in het rechtsonder kwadrant alleen maar gericht op individueel materieel gewin, fysiek comfort en veiligheid. Ook de politiek wordt decadent zodra er meer energie wordt gestopt in de onderlinge machtsstrijd, dan in het oplossen van de steeds groter wordende (duurzaamheids-)problemen.

De enige manier om in het democratisch bestel uit die eenzijdigheid, en meer algemeen iedere vorm van eenzijdigheid vandaan te komen en te blijven is *collegiaal bestuur* waarin alle waarden die in de samenleving leven tot hun recht komen. Daarin kunnen niet alle standpunten gehonoreerd, maar wel erkend worden. In zo'n bestel zijn alle politieke partijen naar evenredigheid van de volksvertegenwoordiging in bestuur of kabinet vertegenwoordigd. Alleen op die manier kan het min of meer gedeelde mens- en wereldbeeld als maatschappelijke doelstelling worden nagestreefd en kunnen de nodige maatregelen worden genomen.

De financieel-economische karikatuur

In de nu bereikte laatste fase van de ontwikkeling door de achtereenvolgende wereldbeelden liggen de grootste risico's voor maatschappelijke continuïteit in de extreme eenzijdigheid van het economische en vooral het financiële systeem. De combinatie van eenzijdig dominerende materialistische en individualistische waarden brengen de wereld nu net zo zeer in gevaar als dat eerder het geval bij het domineren van eenzijdig geestelijke of collectivistische waarden. Het huidige kapitalisme is even fundamentalistisch als de eerdere institutionele religie (kerk en inquisitie) en het eerdere materialistische collectivisme (communisme en fascisme). Middelen worden tot doelen verheven en de drijfveren zijn (dus) pervers geworden. Om het financiële bestel weer dienstbaar te maken aan het

economische bestel en uiteindelijk aan de hier bepleite maatschappelijke doelstelling, zullen de volgende onderliggende principes moeten worden herzien:

- Absolute en urgente voorwaarde voor minder risicovolle ontwikkeling is het weer in evenwicht brengen van de *publieke en private verhoudingen* zoals die uit het integrale mens- en wereldbeeld naar voren komen. Volgens dit mensbeeld pendelt de mens voortdurend heen en weer tussen zijn eigen ego (of 'eigenheid') en de wereld van de anderen en het andere. Tussen die polen moet het evenwicht worden bewaard en beredeneerd kan worden dat dit evenwicht dan ook op het fysieke niveau van de 'capabilities' en daarmee de economische waarden moet worden bewaard. Daarmee wordt dan duidelijk wat in het economische proces wel en wat niet 'te koop' is en aan wie de lucht, de zee en het strand toebehoren. Dit betekent per saldo dat het individu aan de rechter kant van het mens- en wereldbeeld wel aanspraak kan maken op privaat eigendom of exclusief gebruiksrecht van de zich daar bevindende functies. Maar aan de linker kant is die exclusieve claim niet meer vanuit de typische 'eigenheid' van de rechter kant te beredeneren. De functies zijn daar 'niet-exclusief'; het zijn 'commons', publieke kwaliteiten die versterkt moeten worden omdat 'het linker deel' van de wereld principieel niet toe-eigenbaar is. De beheerder van de fysieke schaarste, zoals milieu, natuur en grondstoffen, kan daarom alleen de overheid zijn en dat is één van de belangrijkste redenen waarom de overheid ooit is uitgevonden.
- De meest ingrijpende vorm van privatisering is *geldschepping*. Al lang geleden is het recht om geld te scheppen terecht gekomen bij private banken. Banken hebben het recht om goeddeels naar eigen inzicht veel meer geld uit te lenen dan ze in kas hebben. Omdat ze dat geld niet zelf hebben wordt op die manier geld gecreëerd, waarover vervolgens wel rente moet worden betaald. Afgezien van de geldontwaarding die daar het gevolg van is, sturen private banken daarmee de ontwikkeling in de samenleving. Geld wordt vooral gecreëerd voor risicoloze activiteiten met een hoog rendement op de korte termijn, wat iets anders is dan de realisatie van de hier beredeneerde maatschappelijke doelstelling. Omdat de overheid wordt geacht in een democratisch proces die maatschappelijke doelstelling vast te stellen en na te streven, behoort het recht van geldschepping principieel toe aan de overheid. Om met de voormalige Amerikaanse president Lincoln te spreken: 'het privilege van het scheppen en het verstrekken van geld is niet alleen het hoogste voorrecht van de overheid, maar ook haar grootste creatieve mogelijkheid'. Wanneer de overheid dat recht weer terug zou krijgen dan zou ze geld kunnen scheppen waarmee de infrastructuur van de samenleving kan worden gefinancierd, overeenkomstig de maatschappelijke doelstelling. De rente op dat geld wordt aan de overheid, d.w.z. de gemeenschap terugbetaald en latere generaties kunnen democratisch besluiten om de schulden die ze aan zichzelf hebben, kwijt te schelden.
- Geld is principieel bedoeld als middel om de stroom van activiteiten en goederen te reguleren. Het is uitdrukking van de waarden en de 'capabilities' zoals die samen het integrale mens- en wereldbeeld vormen. Het is nooit de bedoeling geweest om geld met geld te maken. Waar dat wel gebeurt wordt geld, buiten de waarden van het mens- en wereldbeeld om, vermeerderd. In deze ultra-economie wordt uitsluitend voor materieel gewin gespeculeerd met wezenlijke onderdelen van de werkelijke economie zoals bedrijven en infrastructuur, veelal zonder dat enige verantwoordelijkheid wordt genomen voor de realisatie van maatschappelijke doelstellingen. *Speculatie* in bedrijfseigendom in de vorm van aandelen en speculatie in grond en grondstoffen zijn niet met het integrale wereldbeeld en de daardoor gedefinieerde 'menselijke waardigheid' te verenigen. Het eigendom van 'beursgenoteerde' bedrijven zou naar evenredigheid moeten liggen bij de theoretische productiefactoren kapitaal, arbeid, kennis (technologie) en milieu. Speculatie, kan zeer gemakkelijk worden ontmoedigd, bijvoorbeeld door het beding dat aandelen niet binnen een termijn van drie maanden verhandeld mogen worden.

De overbrugging van de tegenstellingen

Evenwichtige ontwikkeling van het (integrale) mens- en wereldbeeld betekent onder meer dat een balans moeten worden gezocht tussen uniformiteit (links) en diversiteit (rechts), en daarmee tussen efficiëntie en veerkracht. Uniforme systemen zijn weliswaar zeer efficiënt, bijvoorbeeld een monocultuur zoals een graan- of aardappelveld, maar ook kwetsbaar omdat één virus het gehele systeem kan vernietigen. Aan de andere (rechter-) kant is diversiteit synoniem met veerkracht, met als voorbeeld de vele verschillende plantensoorten in een weiland. Qua productie van organisch materiaal zijn ze minder effectief, maar wanneer enkele soorten uitvallen, kan hun rol door andere soorten worden overgenomen. Het optimum tussen efficiëntie en veerkracht ligt ergens in het midden. Systemen die dat optimum in het midden functioneren zijn daarom het meest duurzaam.

Deze vuistregel is van betekenis voor alle niveaus van de samenleving. Het heeft betrekking op de balans tussen globalisering en regionalisering en tussen centralisatie en decentralisatie. In plaats van kortzichtige financiële overwegingen zou de inrichting van bestuur en economie op alle niveaus op dat principe gebaseerd moeten zijn omdat alleen op die manier 'duurzaamheid' wordt gecreëerd:

- In materiële basisvoorzieningen, zoals voedsel en energie, zou in deze redenering zoveel mogelijk regionaal (bijvoorbeeld Europees) of lokaal moeten worden voorzien. Om oud landbouwminister Veerman te citeren: 'uiteindelijk is voedselvoorziening een regionale aangelegenheid'. Daarmee zou het gesleep van voedsel over de wereld sterk verminderen. Om dat te bereiken kunnen landbouwmarkten worden beschermd en exportsubsidies en de hoge importtarieven voor bewerkte, industriële producten worden afgeschaft.
- De huidige uniformiteit van het monetaire systeem een veerkracht-risico. Om dat risico te verkleinen zou meer monetaire diversiteit nodig zijn, d.w.z. herinvoering van de diverse muntsoorten. Dat spoort dan met het voorstel⁸ om in Europa weer enkele compartimenten te creëren met eigen valuta. Onderlinge economische verschillen kunnen dan worden gecorrigeerd door aanpassing van de onderlinge verhoudingen tussen die valuta. Op die manier neemt de diversiteit en daarmee de veerkracht van het systeem toe en kan meer recht worden gedaan aan de verschillen in waardeoriëntaties.
Maar in het licht van de huidige mondiale verhoudingen en de vele dreigingen die zich op het gebied van duurzaamheid voordoen (economisch, ecologisch en sociaal) ligt het optimum tussen uniformiteit en diversiteit, dus tussen efficiëntie en veerkracht nu wellicht op het (verenigd) Europese niveau. Daarbij wordt dan veel waarde gehecht aan de bijdrage die een verenigd Europa aan de mondiale veerkracht kan leveren, terwijl de bestuurlijke en economische efficiëntie daarmee tegelijkertijd gediend zijn.

Naast de overbrugging van deze 'horizontale' tegenstellingen, zal ook de 'verticale' tegenstelling tussen materiële en geestelijk- immateriële kwaliteiten tot concreet beleid kunnen leiden. Gezien de buiten-proportionele betekenis die nu aan materiële kwaliteit wordt gehecht, komt dat neer op afzwakking van de materiële en versterking van de immateriële maatschappelijke oriëntatie. Zo zou materiële consumptie kunnen worden ontmoedigd, bijvoorbeeld door beperking van reclame in het publieke domein. Ten minste zou reclame bij de publieke omroep – naar goed Engels voorbeeld – kunnen worden afgeschaft. Culturele activiteiten kunnen worden gestimuleerd. Onderwijs wordt gericht op een verbreding van de wetenschap, waarbij niet alleen gefragmenteerde, reductionistische kennis wordt opgedaan, maar ook de samenhang tussen de verschillende kennisgebieden zichtbaar wordt gemaakt. Via kunst en cultuur kunnen kinderen leren om met behoud van hun eigen inbreng zich tegelijkertijd te voegen in een groter geheel.

Om de feminiene en de masculiene waarden in de samenleving meer in balans te brengen zal de rol van vrouwen in het maatschappelijk proces nog sterker gestimuleerd en gefaciliteerd moeten worden dan nu al het geval is. Dat geldt nog steeds voor Nederland en is ook elders in de wereld een voorwaarde voor duurzame ontwikkeling. Daar komt nog bij dat de ontwikkeling van vrouwen bijdraagt aan de hoognodige stabilisering van de wereldbevolking en daarmee van de materiële druk op de fysieke aarde.

⁸ Klamer, A